

Herdenkingsmonument bij Jagtlust en Het kruis op de berg Een tragedie

Een onderzoek voor en namens de Historische Kring D'Oude School te De Bilt

Drs. L.J.Th. van Vlodorp

Bosuillaan 75

3722 XE Bilthoven

1 augustus 2019

1. Herdenkingsmonument Jagtlust en Het kruis op de berg

“pas als we niet meer aan ze denken, zijn ze er ook echt niet meer”,

daarom:

“zolang we ze blijven herdenken, blijven ze leven”

Inhoudsopgave

- 1. Inleiding. Een tragedie.**
- 2. Een geplande en mislukte aanslag, de vlucht en arrestatie**
- 3. Gebeurtenissen tussen arrestatie en fusillade van Pieter ter Beek en Philip de Leeuw**
- 4. Vermelding van slachtoffers in het verzet. Herdenkingsmonument bij Jagtlust te Bilthoven en het Kruis op de Berg Rhenen/Veenendaal**
- 5. Een korte beschrijving van het leven van Flip de Leeuw**
- 6. Een korte beschrijving van het leven van Betty Polak**
- 7. Het einde van de Tweede Wereldoorlog, de bevrijding en de tijd daarna.**
- 8. Het ontstaan van het monument bij Jagtlust en de criteria van vermelding van de namen.**
- 9. Waarom niet de naam van Flip de Leeuw op de sokkel van het monument?**
- 10. Poging tot conclusies: Waarom geen vernoeming op monument bij Jagtlust.**
- 11. Een tragedie!**
- 12. Verzetsherdenkingskruis voor Flip de Leeuw?**
- 13. Tot slot**

Bijlage: Bronnen

1. Inleiding. Een tragedie.

Bij toeval werd door mij een koppeling gemaakt tussen de fusillade van 5 april 1945 op de Soestdijkerweg te Zeist en de fusillade op 20 november 1944 op de Prattenberg op het grondgebied van Rhenen/Veenendaal. Het betrof aldaar de herdenking van de personen, die gefusilleerd zijn op die plek ten gevolge van een aanslag met dodelijke afloop op een Duitse militair. Op de monumenten ter herdenking van de gevallen tijdens de jaren 1940-1945 staan namen vermeld. De door mij gemaakte koppeling van de namen vermeld op de beide monumenten gebeurde tijdens de behandeling van het verzoek aan burgemeester en wethouders van De Bilt om de namen van de broers Brinkhof te beitelen op het herdenkingsmonument van de Tweede Wereldoorlog bij Jagtlust. Dat er zich gedurende meer dan 70 jaren ook nog een andere tragedie voltrok, die met vele personen in De Bilt/Bilthoven te maken had, kon, neen moest mijns inziens ook verteld worden. De boeken die in de noten en als literatuur zijn aangehaald, ben ik toen met een ander oogmerk gaan herlezen.

Afstand in tijd ten opzichte van gebeurtenissen in het verleden geven vaak een andere kijk daarop en bieden de gelegenheid de ingenomen standpunten te herzien of te corrigeren. Dit bewijst telkens het T.V.-programma "Andere tijden". Dit programma wordt reeds gedurende een aantal jaren vertoond.

Met mijn verhaal zal ik trachten de tragedie te schetsen en de betrokken personen recht te doen. Een reeks aan droeve gebeurtenissen vormen de tragedie. Kennelijk zijn tragedies niet gereserveerd voor de oudheid. De begrippen schuld, aansprakelijkheid en moraliteit wens ik er niet aan te verbinden. Ongewild en niet bedoeld – daar houd ik het op – werd onterecht personen groot onrecht aan gedaan. Het is noodzakelijk dit onrecht na 75 jaar te erkennen en voor zover mogelijk te herstellen tijdens de 75e dodenherdenking en de viering van de bevrijding van De Bilt.

Welke zijn die droeve gebeurtenissen in jaren 1944 tot 2020 ?

2. Een geplande en mislukte aanslag, de vlucht en arrestatie.

Aan de boeken van Brugman, "Bezet en verzet" 1993 ¹ en van Van den Heuvel, "Het kruis op de berg" 2015 ² en Schut ³, "Bilthoven en De Bilt tijdens de Tweede Wereldoorlog" worden de opzet, het verloop en de naweën van een mislukte aanslag ontleend. De genoemde boeken verhalen uitgebreid de vele facetten van de aanslag. Ze geven drie versies weer van de aanslag en de gevolgen daarvan voor de deelnemers: Joep Huffener, Philip de Leeuw (Flip is zijn roepnaam en wordt verder gebruikt) en Machiel Balk (Mach is zijn roepnaam en wordt ook verder gebruikt). Het verschil in de versies betreft de beschreven gebeurtenissen waarin vader en moeder Balk, Kees en Betty Boeke, vader Ter Beek en Betty de Leeuw-Polak hebben verkeerd. In deze notitie kom ik later op enkele aspecten van deze versies terug. Zeker waar het om de hier aangehaalde tragedie gaat.

Vast staan in ieder geval de volgende gebeurtenissen.

Begin november 1944 kreeg Hellendoorn, commandant van de B.S. de order van de gewestelijke commandant Cor Been, de spoorlijn Utrecht-Amersfoort op een aantal plaatsen tegelijk op te blazen. In de nacht van 8 op 9 november moest die taak worden uitgevoerd. Hij

3. Herdenkingsmonument Jagtlust en Het kruis op de berg

werkte nauw samen met verzetsleider Pieter ter Beek. De groep Joep Huffener en Flip de Leeuw werd aangewezen. Flip had de leiding. Terwijl zij op weg gingen naar de afgesproken plek, was daar ineens Mach Balk. Deze gaf aan die avond mee te willen doen. Joep aarzelde, maar Mach zat ook in het verzetswerk, kwam uit een vertrouwd nest, maar had geen ervaring met dit soort dingen. Joep waarschuwde herhaaldelijk dat het gevaarlijk zou zijn. Mach was vastbesloten en Joep ging door de bocht. Mach ging mee.

Flip, Joep en Mach werden opgemerkt door een patrouille van een drietal landwachters. Deze begonnen meteen te schieten en raakten Mach Balk. Deze werd helaas zodanig geraakt, dat hij niet kon vluchten. Hij werd gevangen genomen. Flip wist zich uit de voeten te maken en Joep liet zich in een smalle sloot rollen. Hij moest zich wel schuil houden in het ijsskoude water. Een zware longontsteking was het gevolg, maar hij zou de oorlog overleven.

Flip wist weg te komen en deed thuis uitgebreid verslag aan Betty, zijn echtgenote. Zij vernietigden het in huis zijnde belastende materiaal. In die nacht werd bij hen aangebeld door een groep Duitsers en na een te vergeefse poging van Flip om te vluchten werden hij en Betty afgevoerd naar de Rode Kruispost aan de Rubenslaan te Bilthoven.

Mach Balk werd zwaar gewond gevangen genomen en weg gevoerd. Zijn vader en moeder werden tevens gevangen genomen en verhoord. Alleen de vader kreeg zijn zoon te zien. De Geheime Feldpolizei (GFP) verhoort verder Mach. Dit was op de avond en nacht van 8 op 9 november 1944.

Pieter ter Beek was van de voorgenomen aanslag op de hoogte en liet een ander merken dat hij daarvan weet had. Hij ging op 9 november 1944 naar het huis van de familie Balk om het verloop te vernemen, maar de Geheime Feldpolizei had het huis afgegrendeld en hij werd ook gearresteerd en naar Utrecht gebracht

Ook Kees en Betty Boeke werden gearresteerd. Hoe de S.D. bij hen was uit gekomen zal wel altijd een raadsel blijven. Flip de Leeuw, joodse onderduiker, was bij hen in dienst als administratief medewerker op het secretariaat. De SD wist dat kennelijk en dat was de reden van hun gevangenneming. Kees Boeke wordt bij de S.D. in Utrecht geconfronteerd met Pieter ter Beek. Pieter verklaarde uitdrukkelijk dat Boeke niets met hen te maken had en dat hij niet kon weten dat de Leeuw joods was en bij de verzetsgroep hoorde. Hiermee heeft hij waarschijnlijk het leven van Kees en Betty gered.

3. Arrestatie, dood van Mach Balk en de fusillade van Pieter ter Beek en Flip de Leeuw

Over het verhoor, vervoer en het overlijden van Mach Balk bestaan verschillende versies. Het meest waarschijnlijke feit is dat hij aan zijn verwondingen is overleden. Hij was toen 19 jaar oud. Hij ligt begraven op Den en Rust te Bilthoven.

Pieter ter Beek, Flip de Leeuw en vader Balk werden na een eerste ondervraging overgebracht naar de gevangenis aan de Gansstraat of het Wolvenplein in Utrecht. Flip was ontmaskerd als deelnemer aan de aanslag op de spoorlijn bij Groenekan, wat genoeg reden was voor de Duitsers om hem net als Pieter ter Beek als Todeskandidat vast te houden. Beiden werden verhoord en zwaar mishandeld. En ook Betty, de vrouw van Flip, en mevrouw Balk moesten dit aanhoren en werden ook verhoord. Mevrouw Balk werd vrijgelaten en Betty de Leeuw kon haar verhoorder vanwege haar schuilnaam Ada Koole om de tuin leiden en werd ook vrijgelaten

4. Herdenkingsmonument Jagtlust en Het kruis op de berg

Vader Balk kon later vanuit kamp Amersfoort vluchten en overleefde de oorlog.

4. Vermelding van slachtoffers in het verzet. Herdenkingsmonument bij Jagtlust te Bilthoven en het kruis op de berg Rhenen/Veenendaal

Foto monument bij Jagtlust

foto van Het kruis op de berg.

Op het Herdenkingsmonument bij Jagtlust staan de volgende 11 namen:

Ir. H.J. van Aalderen, M. Balk, P.J. ter Beek, A.P.M. Fauchey, A.J. van Ginkel, M.J. Groen, J.G.A. van Medenbach de Rooy, J. Sickinga, H.J.H. van Tarel, J.W. Vermaak en S. de Wolf⁴

Op “Het kruis op de berg” staan de volgende 6 namen:

Ds. B.J. Adres, J.A.G. van de Bergh, Th.J. Lambrechts van Ritthem, J.J. van de Munnik, P.J. ter Beek en Ph. de Leeuw.

Op 20 november 1944 werden deze 6 mannen gefusilleerd op de Prattenberg op de grens van Rhenen/Veenendaal; dit als represaille voor het doodschieten van een Duitser op die plek door het verzet vanuit Woudenberg. Zij waren bestempeld als “Todeskandidaten”. Pieter ter Beek en Flip de Leeuw^{1 en 2} kwamen uit Bilthoven.

De naam van Pieter ter Beek komt op beide herdenkingsmonumenten voor en die van Flip de Leeuw wel op “het kruis op de berg”, maar niet op het Herdenkingsmonument bij Jagtlust. Wat is daar de reden van?

Vele leden van de Historische Kring D’ Oude School zijn tijdens de algemene vergadering van de Historische Kring D’Oude School op 7 oktober 2014 tijdens de lezing van Constant van den Heuvel, waarin hij zijn boek, “Het kruis op de berg”, presenteerde, aanwezig geweest en een aantal van hen heeft waarschijnlijk – zoals dat voor mij geldt – zijn boek aangeschaft. Ook Maartje Balk was daarbij aanwezig. Zij was een zus van Mach en Draagster van het Verzetshedenkingskruis. Zij is helaas op 5 februari 2016 overleden. Ook ik heb toen niet, noch kort daarna, een koppeling gemaakt tussen de vermelding op de monumenten van de namen van Pieter en Flip. Helaas heb ik eerst in april 2019 een vergelijking van de namen op de monumenten gemaakt.

5. Herdenkingsmonument Jagtlust en Het kruis op de berg

Waarom werd in al die jaren niet aan Flip de Leeuw gedacht en zijn naam vermeld op het monument bij Jagtlust? Diverse momenten zouden daartoe zeker de gelegenheid hebben geboden. Waarom gebeurde dat niet? En zou de gemeenschap van De Bilt dat niet alsnog kunnen doen en deze omissie goed maken? Dat waren de vragen die bij mij opkwamen. Ik zocht daarop contact met de heer Constant van den Heuvel, de auteur van het boek: “Het kruis op de berg. De fusillade van 20 november 1944 tussen Rhenen en Veenendaal”.² Hem vertelde ik deze vragen te willen oplossen. Ik vroeg hem zo nodig in contact te treden met mevrouw Betty Bausch-Polak. Zij bleek reeds ouder dan 100 jaar te zijn.²²

5. Een korte beschrijving van het leven van Flip de Leeuw

foto 1939-1940

Uit de gegevens van de secundaire bron ² kan worden vermeld, dat Philip op 24 mei 1914 te Amsterdam is geboren en op 20 november 1944 werd gefusilleerd. In die tussenperiode van dertig jaar verloopt zijn leven. Zijn ouders en hij beleden de joodse religie.

Hij huwt op 21 december 1939 te Amsterdam met Betty Polak. Zowel Flip de Leeuw als ook Betty Polak zijn lid van de Zionistische jeugdbeweging. Hun beider ouders zijn in Auschwitz terecht gekomen en hebben de oorlog niet overleefd. Van Flip de Leeuw zijn mij geen broers of zussen bekend. Van Betty wel een broer en haar zus Lies, die de oorlog op een bijzondere manier heeft overleefd.⁵

Flip studeerde economie en vervulde zijn dienstplicht. Tijdens de mobilisatie in 1939 was hij reserveofficier, eerste luitenant bij de infanterie en gelegerd bij het grenswachtdetachement in Dinxperlo. Eind april 1939 werd hij ingezet bij de Grebbeberg. Daar werd in de meidagen van 1940 hevig gevochten. De wapenstilstand volgde op 14 mei. Op 15 juni 1940 werd hij gedemobiliseerd. Voor hem als jood waren er slechts twee mogelijkheden: vluchten naar Engeland of onderduiken. Een overtocht naar Engeland van hem samen met Betty lukte niet. Ze doken toen maar onder in Deventer bij een joodse instelling. Ook daar liepen ze gevaar. Het volgende schuiladres was in het Apeldoornse Bosch, een instelling voor joodse psychiatrische patiënten in Apeldoorn. Zij waren daar beide werkzaam, totdat ze werden gewaarschuwd, dat de Duitsers een inval beraamden. Nog juist vóór de inval op 20 januari 1943 konden ze vluchten naar Hilversum en vervolgens naar Laren. Dan komen ze in contact met Joep Huffener en zijn vriend Pieter ter Beek in Bilthoven. Zij zitten in het verzet en Flip

6. Herdenkingsmonument Jagtlust en Het kruis op de berg

sluit zich aan. Ze verhuizen naar het terrein van Berg en Bosch. Flip wordt administrateur bij Kees Boeke.⁵

Hans Hellendoorn werd in 1944 benoemd tot commandant van de Knokploeg-Bilthoven, reeds een onderdeel van de Binnenlandse Strijdkrachten. Hij vormde uit de hem beschikbare verzetsmensen de strijd- en sabotagegroep Flip, de Leeuw en Joep Huffener. Flip werd vanwege zijn militaire ervaring de commandant van deze groep. Joep Huffener en Pieter ter Beek, ook lid van het verzet, zaten samen met Flip ondergedoken op het terrein van Berg en Bosch te Bilthoven.³

Een “Knokploeg” was een verzetsbeweging tijdens de Tweede Wereldoorlog. De benaming was een verzamelnaam voor allerlei activiteiten. Hoofddoel was de hulp aan onderduikers, maar men hield zich eigenlijk bezig met alle mogelijke illegale activiteiten, waaronder ook sabotagedaden. Vandaar de genoemde opdracht tot sabotage van de spoorlijn Utrecht-Amersfoort. Deze opdracht mislukte en had de reeds beschreven gevolgen.

Flip de Leeuw wordt verhoord, gemarteld, gevangen gezet in de gevangenis aan het Wolvenplein, en bestempeld tot “Todeskandidat”. Hij wacht op een fusillade als represaille voor een aanslag op een Duitse militair. Flip wordt samen met Pieter ter Beek gefusilleerd op 20 november 1944. Dit lot trof ook nog 4 andere personen.²

6. Korte beschrijving van het leven van Betty Polak

Aan de autobiografie van Betty en Lies Polak, samen met Nanda van der Zee geschreven, worden de volgende gegevens ontleend.⁵

Betty Polak is in Amsterdam in het jaar 1919 geboren uit joodse ouders. Zij huwt in 1939 met Flip de Leeuw, die eveneens van joodse ouders is. Hun beider ouders overleven de oorlog niet. Een broer en zus van Betty, Lies, gelukkig wel. Met Lies samen publiceerde zij onder aansporing van Nanda van der Zee in 2004 hun belevenissen. Betty dook samen met haar Flip op meerdere adressen onder. Zij gebruikte in ieder geval 2 schuilnamen. Onder de naam van Ada Koole wist zij aan de wraak van de SD te ontkomen.

Zij heeft getracht na de oorlog bij het verzet van Bilthoven Noord haar naam van de smet van “verdacht” te zuiveren. Dit lukte niet. Toen begon het grote stilzwijgen en ze keerde Bilthoven de rug toe.

Zij vindt werk bij het ministerie van Landbouw en neemt van daaruit deel aan internationale commissies. Ze is gedwongen met Duitsers samen te werken en ontdekt dat er ook “goede Duitsers” zijn. Ze heeft daardoor minder last van vooroordelen en is gelukkig in haar werk. Dit is ook de reden dat ze haar stilzwijgen door haar boek in 2004 kan doorbreken.

Na de oorlog huwt zij in 1961 opnieuw en wel met Dolf Bausch en vertrekt met hem naar Israël. Dolf overlijdt spoedig. Zij woont nu in Eilat in Israël.

Vanaf het moment waarop de herdenkingen bij het kruis op de berg aanvingen- dat was in 2014 - , komt zij elk jaar naar Nederland. Momenteel is Betty met haar 100 jaar nog geestelijk springlevend. Zij laat optekenen in het interview: “Haar broer Jaap werd 102 jaar oud. Dus heb ik tegen mezelf gezegd: ik moet sowieso ouder worden dan hij. Daar ben ik nu hard mee bezig.”²²

7. Herdenkingsmonument Jagtlust en Het kruis op de berg

Haar zus, Lies, overleefde de oorlog op een bijzondere wijze. Zij is met vele anderen uitgeruild tegen Duitse geïnterneerden, van oorsprong Tempeliers in Palestina. Zij heeft veel ontberingen doorstaan. Zij was gehuwd met Hans Auerbach. Zowel haar man als zij zelf zijn inmiddels overleden.

7. Het einde van de Tweede Wereldoorlog, de bevrijding en de tijd daarna.

Ruim 70 jaar later schrijft Constant van den Heuvel het boek “Het kruis op de berg, De fusillade van 20 november 1944 tussen Rhenen en Veenendaal”.² “Op zo’n beetje op dezelfde vierkante kilometer als waar “ de fusillade plaats vond, werd hij geboren. Als docent geschiedenis en staatsinrichting aan het Ichtus College te Veenendaal heeft hij ook heel veel tijd besteed aan het uitgebreid weergeven van de levens van de gefusilleerden en de gebeurtenissen die daartoe hebben geleid. Dit boek was de aanleiding voor mij om dieper in te gaan op de vraag waarom de naam van Flip de Leeuw niet vermeld is op de sokkel van het monument bij Jaglust.²

De 75 jaren na de bevrijding van Bilthoven geven een behoorlijke afstand van de gebeurtenissen, die op het einde van de oorlog plaats vonden. Emoties van verdriet en andere minder gewaardeerde gevoelens als wraak en wrok naar de toenmalige vijand van ons land en foute vaderlanders zijn in de meeste gevallen afgevlakt en kunnen in meerdere perspectieven worden gezien. Dit geldt ook voor echt en vermeend verraad en collaboratie met de vijand.

De geschiedenis hoeft niet te worden herschreven of gecorrigeerd, maar kan wel worden hertaald en worden aangevuld.

In de laatste maanden van de oorlog waren de mensen in Noord Nederland aan het overleven. Hongersnood, de hongerwinter, brandstof tekorten, gaarkeuken en hongertochten waren de trefwoorden voor die periode. Tevens traden de bezettende macht en de foute Nederlanders “rücksichtslos” op tegen in hun ogen elk vergrijp. Na de bevrijding vond de gevangenneming van foute Nederlanders en NSB’ers plaats. Tijdens hun bewaking werden zij niet zachtzinnig behandeld. Ook de vrouwen die zich hadden ingelaten met Duitse militairen, werden op ruwe wijze van hun haren ontdaan. Het was achteraf geen frisse tijd. Maar wel een begrijpelijke reactie op de jaren van onderdrukking. Het land moest weer op orde komen. Dit gold op het gebied van de financiën, justitie, werkgelegenheid en de woonvoorzieningen. Het herstel van woningen en bruggen moest worden aangepakt. De terugkerende overlevenden van de concentratiekampen en de dwangarbeiders moesten weer hun plaats in de gemeenschap innemen. Daar kwam kort daarop ook nog het herstel bij van de rechtsorde in het toenmalig Indië; de politionele acties. Het was een hectische tijd. Dit gold voor de Nederlandse bevolking als samenleving, maar ook voor iedere man en vrouw individueel in zijn of haar (gezins)situatie.

Onmiddellijk na de oorlog en tijdens de jaren daarna moest ook op landelijk en lokaal niveau een vorm worden gevonden voor het herdenken van de oorlogsslachtoffers in al hun variëteiten. De leden van het voormalige verzet ondernamen initiatieven daartoe. Zo ook in De Bilt en Bilthoven.

Het is verwonderlijk te lezen - hoe meer ik over de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland lees en er verschenen ook de laatste jaren nog veel boeken - dat er rivaliteit binnen het verzet bestond. Allereerst vermeld ik het verschijnsel van de “septemberkevers” of “de novemberartiesten” (personen die na Dolle Dinsdag ineens zich

8. Herdenkingsmonument Jaglust en Het kruis op de berg

meldden voor het verzet. Ook onderlinge rivaliteit, zoals bij de communisten, al of niet oud-Spanjegangers. Zou dit ook het geval zijn geweest binnen de verzetsmensen in Bilthoven en de oorzaak zijn geweest van het niet vermelden van de naam van Flip de Leeuw op de sokkel van het monument bij Jagtlust? Hoe is het monument ontstaan en wanneer en welke namen zijn op de sokkel gebeiteld? Vandaar de volgende paragraaf.

8. Het ontstaan van het herdenkingsmonument bij Jagtlust en de criteria van vermelding van de namen.

Een korte beschrijving van de historie van het huidige monument bij Jagtlust is opgenomen in het jubileumboek “100 jaar Bilthoven”⁴. Op 18 september 1945 werd het eerste monument onthuld op de hoek van de Jan Steenlaan/Soestdijkseweg Noord. Vanaf 1947 heeft er een ruw houten kruis bij het gemeentehuis Jagtlust gestaan. Dit werd in april 1948 vervangen door een eenvoudig Kruis op een muur. Dit monument kwam tot stand op initiatief van een commissie, bestaande uit leden van de Binnenlandse Strijdkrachten (B.S.), onder leiding van de heer H.B.A. Hellendoorn, voormalig commandant van de B.S. Deze commissie zorgde ook om de kosten te kunnen dekken voor een geldinzameling.⁶

Dit monument uit 1948 voldeed gedurende een aantal jaren, maar in het midden van de jaren '50 van de vorige eeuw vatte de mening post dat er een volwaardig en definitief monument moest worden opgericht. Burgemeester en wethouders (verder b&w te noemen) van de gemeente De Bilt, onder leiding van burgemeester Fabius, stelde een Commissie Ad Hoc in en benoemde de commissieleden. Sinds 1958 staat aan de noordelijke oprijlaan naar Jagtlust het oorlogsmonument, vervaardigd door de Nederlandse joodse beeldhouwer Jaap Kaas. De commissie, “bestaande uit deskundigen”, die b&w heeft geadviseerd, bestond uit de volgende personen:

- Ir. P. Maas Geesteranus, fractievoorzitter van de ARP in de gemeenteraad, (voorzitter); *hij was ook betrokken bij de oprichting van het 1^e monument in de jaren 1945-1947;*
- J.A. van Tellingen, chef burgerzaken bij e gemeente (secretaris)
- Jhr. G.J. ten Holthe,
- G.J. Smits, directeur van de Nederlandse Handels Maatschappij;
- A. Pentenga, assuradeur; *was lid van het voormalig verzet.*
- A.Top, grossier
- H.J. Vermolen, assuradeur;

Deze commissie bracht advies uit op 18 maart 1955 en b&w en de gemeenteraad stemde er mee in op 13 januari 1956. 1 maart 1956 krijgt deze commissie de opdracht de realisatie voor te bereiden. Burgemeester Fabius had veel bemoeienis met de zaak. Hij wordt ook wel de voorzitter van de commissie genoemd. In een ander geval spreekt men van “*een commissie van acht personen*”.⁷

Tijdens de vergadering van 11 maart 1955 van deze commissie⁸ komen aan de orde de wens van een volwaardig monument met vermelding van namen bij Jagtlust in plaats van vermelding op straatnaamborden, de te vermelden namen en de criteria. De 11 namen worden genoemd, die nu op het monument staan, en nog 4 twijfelgevallen. Onder deze personen wordt Ferdinand van der Ham – zie verder de separate nota - genoemd en niet Flip de Leeuw. In de daarop volgende brief aan b&w van de gemeente De Bilt, d.d. 18 maart 1955,⁹ wordt

9. Herdenkingsmonument Jagtlust en Het kruis op de berg

het voorstel van een monument en de 11 te vermelden namen aangegeven. Tevens worden de maatstaven, die aangelegd zijn, opgenoemd; te weten:

1. Inwoners te zijn geweest van onze gemeente ten tijde van de bezetting;
2. Aangesloten te zijn geweest bij het verzet in één of andere erkende vorm in onze directe omgeving;
3. Ten gevolge van hun aandeel in het verzet te zijn gevangen genomen en omgekomen.

“dan kunnen we elf namen noemen van personen, waarop dit van toepassing is.”

De commissie heeft tevoren ook e.e.a. telefonisch nagevraagd bij het toenmalige RIOD, of het instituut over een nadere aanvulling van namen zou beschikken. Dat was niet het geval. Tijdens het onderzoek bij het huidige NIOD in mei 2019 is over dit gegeven niets terug te vinden. Er bevinden zich slechts 2 dossiers over het verzet in De Bilt.¹⁰ Eén daarvan bevat lijsten van leden van het Voormalige Verzet. Mevrouw Maartje Balk, als secretaris, tot en met de lijst van 1997, komt er op voor. De heer Hellendoorn tot en met in ieder geval 1972. Daarna niet meer.

Bij de notulen van 11 maart en de brief van 18 maart 1955 bevonden zich in het dossier bij het archief van het RHC-Vecht & Venen ook nog lijsten van meerdere personen met gegevens over woonadres en datum en plaats van overlijden.¹¹ F. van der Ham en Flip de Leeuw komen daar op voor met o.a. vermelding van hun bijdrage aan het verzet.

9. Waarom niet de naam van Flip de Leeuw op de sokkel van het monument?

Separaat wordt een notitie opgesteld over Ferdinand (roepnaam Ferdi) van der Ham. Het criterium van “inwoner van De Bilt te zijn geweest tijdens de bezetting”, dat als één van de redenen van afwijzing van Van der Ham geldt, komt ook hier aan de orde.

Waarom Flip de Leeuw niet vermeld? De volgende passages in het boek van Van den Heuvel zijn voor de lezer waarschijnlijk bij de beantwoording van de vraag van belang.¹²

“Zaterdag 18 november (1944) is een dag vol tegenstellingen. Betty alias Ada vertrekt naar haar oude adres op de Hercules Segherslaan in Bilthoven, waar ze opnieuw onderdak krijgt bij Anna Bijker-Heybroek. Ze is gewaarschuwd door verzetsmensen uit Bilthoven dat Ada Koole (valse naam van Betty Polak) niet te vertrouwen is. Dat zij als jodin kans heeft gezien vrij te komen, is het onomstotelijk bewijs. Later zal ze verklaren: “Ik heb niets opgemerkt dat die veronderstellingen kan bevestigen”. Maar de toon in Bilthoven is gezet. Betty heeft de schijn tegen en dat lijkt voldoende te zijn om aan haar integriteit te twijfelen. Haar enige wezenlijke bezit is nu alleen nog een voorzichtig, maar trefzeker geformuleerd afscheidsbriefje van Philip: “Jij bent altijd mijn trouwe kameraad geweest.”¹²

Op de pagina's 104 tot en 106 worden de verhoren van Betty en Pieter vermeld. De verhoorders, Tewes en Van Joolen, suggereerden verraad door Flip de Leeuw, maar Neumeier zal na de oorlog verklaren: “In geen geval heeft De Leeuw tegen mij de naam genoemd van Pieter ter Beek, die lid was van dezelfde illegale organisatie en ook te maken had met de aanslag op de spoorlijn.”¹²

Bijzonder opvallend zijn voor mij de volgende constatering.

10. Herdenkingsmonument Jagtlust en Het kruis op de berg

Brugman¹³ beveelt in zijn boek uit 1994 op pagina 6 de namen van 2 personen aan om ook deze te vernoemen op de sokkel van het monument. Hierop werd kennelijk afwijzend beschikt. Op pagina 144 vermeldt hij de fusillade van een zestal personen, onder wie Ph. de Leeuw en P.J. ter Beek. De naam van de laatste persoon wordt door hem wel vermeld als opgenomen op de sokkel van het monument bij Jagtlust. Vreemd dat hij op geen enkele manier de naam van Flip de Leeuw in dit verband noemt. Hij heeft zich toch intensief met de materie bezig gehouden. Ook in zijn artikel in de Biltse Grift in 2005 noemt hij zijn naam niet, terwijl hij toch in het kort weer de aanslag verhaalt.¹⁴

Ook valt mij op dat nergens vermeld is dat Kees en Betty Boeke opgekomen zijn voor Flip de Leeuw, terwijl deze toch de functie van administrateur van de Werkplaats vervulde. Zij waren ook ten gevolge van de mislukte aanslag gevangen genomen en werden verhoord door de SD op de Maliebaan 74, zoals ik reeds in paragraaf 2 vermeldde. Ook in de vele boeken die over Kees en Betty zijn geschreven met name vanuit onderwijstechnische invalshoek, wordt voor zover ik daar kennis van heb kunnen nemen, nergens een regel aan Flip de Leeuw besteed. Kees is eerst in 1966 overleden. Zijn vrouw, Betty Boeke-Cadbury, overleefde hem. Zij schreef nog een boek en vermeldt wel in haar boek van 1971 dat Flip de Leeuw bij hen de administratie deed, maar pleit ook dan niet voor de naamsvermelding van Flip.¹⁵

Ook de vader van Pieter ter Beek, Jules, die een grote vriend van Kees Boeke was, zijn ideeën op religieus gebied deelde en in zijn huis, het Boschhuis heeft gewoond, heeft mogelijk in de jaren 1955 tot 1958 weinig invloed gehad op de keuze van de namen. Hij spreekt ook een kort woord op 5 mei 1948 op de fusilladeplaats te Rhenen/Veenendaal. Hij schrijft dan ook een dankbrief namens de nabestaanden aan de eigenaar van de grond, jonkheer mr. Dr. Lodewijk Henrick Karel Cornelis van Asch van Wijck.¹⁶ Wellicht kan hierover nog enige duidelijkheid worden verschaft.

Was de familie ter Beek wel voor de verzetsmensen in Bilthoven Noord te vertrouwen? Redenen om aan de integriteit van deze familie voor hen te twifelen zijn onder meer:

- een broer van Jules, de vader van Pieter ter Beek, oom Hendrik, was veearts te Naarden en werd in 1940 lid van de NSB.¹⁷
- Pieter ter Beek werd later postuum verweten dat hij zelf niet deel had genomen aan de riskante aanslag, dat het een onbezonnen plan was en dat hij had moeten gaan in plaats van de negentienjarige Mach Balk.¹⁸
- Ten huize van Ter Beek werd regelmatig post bezorgd, een brief van de Feldpost. Joke, de zus van Pieter had een Duitse vriend, een zoon van een Duits joods echtpaar, dat ondergedoken zat. De vriend werd later vermist aan het oostfront.¹⁹

Ook in het jaar 1955, 10 jaar na de bevrijding, wordt de naam van Flip de Leeuw niet bij de 11 te vernoemen personen, noch bij de vier twijfelgevallen genoemd.⁸

10. Poging tot conclusies: Waarom geen vernoeming op monument bij Jagtlust?

Pieter ter Beek heeft in zijn onderduik vele bekende acties op het vlak van het verzet op zijn naam staan.¹⁷ Dit is niet zo in het geval van Flip de Leeuw. De naam van Pieter ter Beek werd vanaf de bevrijding bestemd om geplaatst te worden op een monument van herdenking van slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Het georganiseerde verzet in

11. Herdenkingsmonument Jagtlust en Het kruis op de berg

Bilthoven, onderdeel sinds 1944 van de Binnenlandse Strijdkrachten, had daartoe besloten. De naam van Flip de Leeuw werd discutabel gevonden. De twijfels bij de top van het verzet over de integriteit van in ieder geval zijn vrouw Betty Polak veroorzaakten dat de naam van Flip daarvoor niet in aanmerking kwam. Ook een zg. zuiveringscommissie, die lokaal werd ingesteld na de bevrijding, bleef twijfelen aan de integriteit van Betty. In het kader van de processen tegen de verantwoordelijke Duitse bevelhebbers in Utrecht werd toch door Neumeier tijdens zijn verhoor duidelijk gesteld dat noch Betty, noch Flip namen van personen hadden genoemd. “Het waagstuk bij de Gestapo leidde tot achterdocht bij Philips voormalige makers van de illegaliteit. Hoe kon zij in hemelsnaam levend naar buiten zijn gelopen? De verzetsbeweging verbrak alle contact. Na de bevrijding werd ze zelfs twee dagen door een commissie ondervraagd.”²² Dit was een lokale en geen landelijk ingestelde commissie.²¹ Mijn onderzoek bij het NIOD op 17 mei 2019 heeft ook niets opgeleverd. Geen gegevens van het voormalige verzet waren beschikbaar over de onderhavige kwestie.²¹ Is het nog na te gaan, wie deel uitmaakte van die commissie?

Betty “had Bilthoven achter zich gelaten”. Teleurgesteld. Nabestaanden van Flip waren er niet en ook Betty werd niet benaderd – hoogstwaarschijnlijk kreeg zij ook niet de informatie - om op momenten in de jaren 1955 tot 1958 in De Bilt/Bilthoven te pleiten voor vernoeming van de naam van Flip.

Ook in de boeken, aanwezig in het archief van de Historische Kring D’Oude School te De Bilt over Kees Boeke, bij wie Flip als administrateur in dienst was, heb ik geen aanwijzing kunnen vinden over zijn mening met betrekking tot de naamsvermelding van zijn personeelslid Flip. Wel worden het vrijpleiten van Kees Boeke door Pieter ter Beek en “het werkzaam zijn op het secretariaat van een ondergedoken joodse jongeman” vermeld in het boek geschreven door zijn echtgenote B. Boeke-Cadbury.¹⁵

Ook Jules ter Beek, de vader van Pieter, heeft mogelijk weinig invloed gehad op de vernoeming van de namen. Zou dit het gevolg zijn van de twijfel, die ook zijn integriteit had getroffen?

Ook Brugman, die twee namen in 1994 heeft voorgesteld te beitelten op het monument,¹³ heeft wel de aanslag vermeld en de fusillade van Flip en Pieter, maar niet een koppeling met namen gemaakt voor het monument.

In de “commissie ad hoc” van 1955-1958 is de naam van Ferdinand van der Ham wel genoemd als twijfel geval.⁸ De heer H.M. Offerman heeft in zijn brief gepleit voor vermelding van Van der Ham²³. Burgemeester Fabius heeft bij zijn brief van 22 mei 1959²⁴ de voorzitter van de commissie, de heer P. Maas Geesteranus, om advies gevraagd. Na het rappel van 21-9-1959²⁵ werd met een brief op 24 maart 1960²⁶ van de burgemeester geantwoord aan de heer Offerman, dat de genoemde voorzitter mededeelde dat zijn naam “niet is opgenomen op het monument, omdat hij in de oorlog slechts van juni tot augustus 1940 in deze gemeente is ingeschreven is geweest.....” (in mijn notitie inzake het dossier van Van der Ham ga ik verder op de inhoud van deze brief in). Een niet gedateerde potlood-aantekening bevestigt deze mededeling.²⁷ “Inwoners te zijn geweest van onze gemeente ten tijde van de bezetting”, het eerste criterium, aangelegd door de Commissie Ad Hoc,⁹ is inmiddels geherformuleerd en beperkt tot het “geregistreerd staan in de basisadministratie van de gemeente”. Hoe ver stond de commissie al af van de werkelijkheid tijdens de oorlogsjaren! Wat bewoog de commissie om die uitspraak te doen? Registratie van een onderduiker! Bovendien Van der Ham was als geen ander bewust van de gevaren van registratie! Hij was immers als medewerker van de basisadministratie bij de gemeente De Bilt in dienst geweest.

12. Herdenkingsmonument Jagtlust en Het kruis op de berg

Uiteraard waren Flip de Leeuw en Betty de Leeuw-Polak ook niet geregistreerd. Ze woonden wel in Bilthoven.

Zou ook hier in hoge mate de uitspraak van een SS'er, een opzichter van het concentratiekamp Auschwitz, tegen de historicus Arno Lustiger, gelden: "Jij zult het niet overleven, maar als je het overleeft, zal niemand je geloven". "En dat probleem bestaat nog steeds", is de toevoeging.²⁸

Op het kruis op de berg werden de namen van Pieter en Flip wel vermeld en ook vele jaren later pas werd op 4 mei van elk jaar daarna een herdenkingsplechtigheid georganiseerd op de plaats van de fusillade.

Betty "had Bilthoven achter zich gelaten". Onder de druk van haar zus Lies Polak, die ook de Holocaust had overleefd, hebben ze samen hun herinneringen aan de oorlog aan een boek toevertrouwd met behulp van Nanda van der Zee. Dit boek heeft de titel: "Bewogen stilte".¹² In 2004 verscheen dat boek en toen voor het eerst wilde Betty er weer over praten. Vanaf 2012, het jaar waarin het boek: "Het kruis op de berg",² van Constant van den Heuvel verscheen, komt zij voor de 4 mei Dodenherdenking naar Nederland. Zij woont reeds lang door haar huwelijk in 1961 met haar tweede echtgenoot, Dolf Bausch, in Israël. Deze is haar reeds vele jaren geleden overleden. Zij heeft de gezegende leeftijd van 100 jaar.

Er bestaat een vermoeden dat er na de bevrijding in Bilthoven binnen het verzet twee groepen werden gevormd met een mening over de al of niet vernoeming van de naam van Flip de Leeuw. Het "niet vermelden" is dominant gebleken. Argumenten daarvoor zijn hierboven genoeglijk aangehaald. In latere jaren is deze kwestie niet meer aan de orde gekomen.

Het wordt tijd dat de geschiedenis niet wordt herschreven maar wel wordt aangevuld en zo mogelijk gecompleteerd! Graag alsnog na 75 jaar de naam van Flip de Leeuw beitel en op de sokkel van het Herdenkingsmonument bij Jagtlust!

Laat ook hier niet de zinsnede vanuit het boek: "'t Hooge Nest" van Roxanne van Iperen tot werkelijkheid blijven: "een symbool van gerechtigheid is zo vreemd genoeg in zichzelf een symbool van onrechtvaardigheid geworden."²⁹

11. Een tragedie!

Ik beschouw de reeks van droevige gebeurtenissen in het leven van Flip de Leeuw en Betty Polak, nu mevrouw Bausch, vanaf het begin van de Tweede Wereldoorlog, de bezetting van ons land door de Duitsers en de miskening van het verzetsverleden van zowel Flip alsook van Betty als een tragedie. Vandaar dat ik in deze paragraaf de gebeurtenissen opsom, die in een mensenleven zeer ingrijpend zijn. Te veel om in één leven te verwerken. Betty en Flip moesten ze ondergaan.

1. Vlucht uit Amsterdam vanwege hun joods zijn;
2. Verschillende onderduikadressen. Flip en met name Betty heeft op vele plaatsen ondergedoken gezeten.
3. Vlucht vanuit Apeldoorn via Hilversum en Laren naar Bilthoven;
4. Deelname aan het verzet en de opdracht tot het plegen van een aanslag op de spoorbaan Utrecht-Amersfoort;
5. De mislukking daarvan; vlucht met achterlating van 2 kameraden; de één gewond en de ander in een sloot;

13. Herdenkingsmonument Jagtlust en Het kruis op de berg

6. De gevangenneming, de verhoren, de martelingen en het bestempeld worden tot “Todeskandidat” van Flip de Leeuw;
7. De gevangenneming en het verhoor van Betty Polak; de wonderbaarlijke vrijlating en de onzekerheid over het leven van Flip, haar man;
8. Om reden van veiligheid; anders zich zelf te verraden: het achterlaten van de haar aangeboden trouwring en horloge; beide voorwerpen van Flip;
9. Niets meer voor Flip kunnen doen
10. De fusillade van Flip; het op een kille manier vernemen van de dood van Flip;
11. Ook werd haar korte tijd later de enige foto en de afscheidsbrief van Flip samen met haar portefeuille gestolen;
12. In 1945 en later door het verzet niet geloofwaardig geacht en als verraadster van kameraden te worden gezien;
13. “Bilthoven achter zich gelaten” en vertrek naar Israël;
14. Flip werd een tijdelijk graf toegekend in Veenendaal; Betty was vanwege de beperkte vervoersmogelijkheden te laat bij de herbegraving in Veenendaal en ook nog een keer bij de herbegraving op het erekerkhof te Loenen op de Veluwe.
15. Vernomen van de dood van haar ouders en die van Flip. Zij zijn in de gaskamer van Auschwitz omgekomen.
16. Met Dolf Bausch is Betty voor de tweede maal in 1961 getrouwd. Zij is reeds geruime tijd weduwe.
17. Verbreken van de stilte in 2004 met de uitgave van het boek ”Stilte bewogen”, dat ze samen met haar zus, Lies, heeft geschreven.
18. Gelukkig erkenning door het boek van Constant van den Heuvel in 2014.

12. Verzetshedenkingskruis voor Philip de Leeuw?

In 1980 wordt het Verzetshedenkingskruis ingesteld als onderscheiding voor het vele werk bij het verzet met gevaar voor het eigen leven voor de leden van het voormalige verzet. Ook postuum wordt een enkele keer deze onderscheiding uitgereikt. Betrokkenen en nabestaanden konden zelf om toekenning verzoeken. Velen deden dat niet. “Het hoefde niet meer en echt te laat!”

Betty als enige nabestaande van Flip de Leeuw woonde waarschijnlijk niet in Nederland op dat moment. Die informatie is haar wellicht ontgaan. Of het hoefde voor haar misschien niet. Of wilde misschien niet opnieuw de strijd aangaan met het voormalig verzet uit Bilthoven-Noord. De heer Hans Hellendoorn, voormalig commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, was uiteraard betrokken geweest bij de afwijzing in het verleden in het geval van de naamsvermelding. Hij kon op dat moment weer betrokken worden en de aard van zijn advies zou niet vaststaan.

Aan de voorwaarden voor toekenning van het Verzetshedenkingskruis voldoet Flip de Leeuw. Bij navraag bij het NIOD of het nog mogelijk zou zijn voor de toekenning “postuum”, vernam ik dat de organisatie van het Voormalige Verzet Nederland in 2010 is opgeheven en de onderscheiding uiteraard niet meer kon worden toegekend.²¹

Is dit het sluitstuk met betrekking tot de erkenning van het leven en daden van Flip de Leeuw? Zijn er eventueel andere dapperheidsonderscheidingen mogelijk? Mijn suggestie is om het bestuur van de gemeente te laten nagaan voor welke onderscheiding(en) Flip “postuum” in aanmerking zou kunnen komen; wie of welke instantie die dan zou kunnen aanvragen en uitreiken.

14. Herdenkingsmonument Jagtlust en Het kruis op de berg

13. Tot slot

In het jaar 2020 vieren we de 75^e verjaardag van het feit dat we vrij zijn van onderdrukking. Het zou onze woongemeenschap sieren wanneer de naam van Flip de Leeuw alsnog wordt toe gevoegd aan de namen van de verzetshelden op de sokkel van het herdenkingsmonument bij Jagtlust. Tevens zou het getuigen van waardering voor zijn inzet, wanneer wordt nagegaan of er nog een dapperheidsonderscheiding mogelijk is. Beiden zouden recht doen aan hem en aan de gevoelens van zijn vrouw, Betty Polak, die 75 jaar lang in stilte haar verdriet heeft moeten dragen.

Een samenvatting van de argumenten luidt:

- De namen van de personen, die vermeld staan op het herdenkingsmonument van de Tweede Wereldoorlog bij Jagtlust beantwoorden aan de criteria: “als verzetsstrijders zijn gevallen en het verzetswerk hebben uitgevoerd, wetende dat ze daarmee hun leven riskeerden...” en ook “...inwoner waren van deze gemeente.”. Flip de Leeuw beantwoordt aan deze criteria volledig. Hij was lid van het georganiseerd verzet.
- Hij en Betty Polak stonden niet als inwoner van De Bilt/Bilthoven geregistreerd. Zij waren onderduikers. Op het “verloren Kerkhof” ligt zelfs tenminste één onderduiker begraven van wie de naam behouden is.³⁰
- Flip is gevangengenomen vanwege zijn deelname aan het georganiseerde verzet van Bilthoven-Noord en ten gevolge van een verzetsdaad in opdracht van de B.S. Daarna bestemd tot “Todeskandidat”.
Hij is o.a. samen met Pieter ter Beek gefusilleerd als represaillemaatregel voor een verzetsdaad in de omgeving van Veenendaal/Rhenen.
- Hij is gefusilleerd zonder tussenkomst van een rechter. Standrechtelijk.
- Hij staat ook als betrokken bij het verzet te boek op de Erelijst van oorlogsslachtoffers in de Tweede Kamer der Staten Generaal op pagina 588 en ligt als zodanig begraven op het Erekerkhof in Loenen op de Veluwe.
- Er zijn meerdere momenten in de loop van de jaren 1945 tot 2020 aan te wijzen, waarop een link had kunnen worden gelegd tussen de vernoeming van Pieter ter Beek op het monument bij Jagtlust en het ontbreken van de naam van Flip de Leeuw.

15. Herdenkingsmonument Jagtlust en Het kruis op de berg

Bronnen en noten: Op de secundaire bronnen van de boeken van Drs. J.C. Brugman, Drs. C. van den Heuvel en Dr. B. Schut baseer ik het begin van mijn notitie. Later raadpleeg ik primaire bronnen bij het RHC Vecht en Venen en het Nationaal Archief en het NIOD..

1. Brugman, Drs. J.C.: "Bezet en verzet: De Bilt en Bilthoven in oorlogstijd.", in eigen beheer J.C. Brugman, Bilthoven, Drukkerij Elinkwijk Utrecht, 1993 2^e druk. Pagina's 142-145
 2. Heuvel, van den Constant: "Het Kruis op de Berg. De fusillade van 20 november 1944 tussen Rhenen en Veenendaal", uitgeverij Stichting Matthijs Utrecht, 2015. O.a. pagina's 99 t/m 107;
 3. Schut, B.: "Bilthoven en De Bilt tijdens de Tweede Wereldoorlog. Verhalen hoe de oorlog is verdwenen", Uitgeverij De drie ceders, 2005; o.a. p. 24
 4. "100 jaar Bilthoven", uitgave van de Historische Kring D'Oude School, 2017, p. 81 en 82;
 5. Auerbach-Polak, Lies, Betty Bauch-Polak en Nanada van der Zee: "Bewogen stilte", Uitgeverij Ten Have Kampen, 2004.
 6. Correspondentie van commissie met B&W van de Bilt en de Provincie, d.d. sept. 1947, 18-3-1947 en 28-4-1948, Archief van De Bilt, 1932-1987, inv. Nr. 3950, RHC-Vecht en Venen;
 7. Biltse Grift, april 1995, auteur Ernest Schuler, p. 6
 8. Notulen commissie vergadering 11 maart 1955, Archief van De Bilt, 1932-1987, Inv. Nr. 3950, RHC Vecht en Venen;
 9. brief aan B&W, d.d. 18 maart 1955, Archief van De Bilt, 1932-1987, inv. Nr. 3950, RHC Vecht en Venen;
 10. NIOD, archief NFR/VVN (179o), twee dossiers (inv.no. 182-183), Amsterdam.
 11. Notulen commissie vergadering 11 maart 1955 en brief aan B&W, d.d. 18 maart 1955, Archief van De Bilt, 1932-1987, inv. Nr. 3950, RHC Vecht en Venen;
 12. Van den Heuvel (zie 2) pagina 125-126
 13. Brugman, Drs. J.C., "Het verzet in onze gemeente", p.6
 14. Brugman, Drs. J.C., "Het verzet in onze gemeente", in Biltse Grif juni 20015, p38
 15. Boeke-Cadbury B.: "Het leven van Kees Boeke", uitgeverij J. Muusses N.V., Purmerend 1971, p. 113 en 114.
 16. Van den Heuvel (zie 2); p. 154
 17. Broekema, P. : "Het Boschhuis, Kroniek van een familie" , Uitgeverij De Arbeidspers, Utrecht, Amsterdam, Antwerpen, p. 282
 18. Broekema, P. : "Het Boschhuis, Kroniek van een familie", p. 250, 256 en 279;
 19. Broekema, P. : "Het Boschhuis, Kroniek van een familie", p. 357
 20. Broekema, P. : "Het Boschhuis, Kroniek van een familie", p. 367
 21. NIOD , mail 21-5-2019
 22. Interview Betty Bausch-Polak, "ik zie ze nog staan, keurig aangekleed voor transport", NRC, 4-5-2019.
 23. Brief aan B&W van H.M. Offerman, d.d. 2-5-1959 , Archief van De Bilt, 1932-1987, inv. Nr. 3950, RHC Vecht en Venen;
 24. Brief van Burgemeester aan dhr P. Maas Geesteranus, d.d. 22 mei 1059; Archief van De Bilt, 1932-1987, inv. Nr. 3950, RHC Vecht en Venen;
 25. Brief van Burgemeester aan dhr P. Maas Geesteranus, d.d. 21 september 1959; Archief van De Bilt, 1932-1987, inv. Nr. 3950, RHC Vecht en Venen;
 26. Brief van Burgemeester aan H.M, Offerman, d.d. 24 maart 1060; ; Archief van De Bilt, 1932-1987, inv. Nr. 3950, RHC Vecht en Venen;
 27. Potlood-aantekening; Archief van De Bilt, 1932-1987, inv. Nr. 3950, RHC Vecht en Venen;
16. Herdenkingsmonument Jagtlust en Het kruis op de berg

28. Doerry M.: "Overal en nergens thuis", Uitgeverij Contact, Amsterdam/Antwerpen, 2007.p. 167
29. Iperen, R. van : 't Hooge Nest", Lebowski Publishers, Amsterdam 2019, p. 57
30. "100 jaar Bilthoven", uitgave van de Historische Kring D'Oude School, 2017, p. 205;

Literatuur:

- Schut, B.: "Bilthoven en De Bilt tijdens de Tweede Wereldoorlog. Verhalen hoe de oorlog is verdwenen", Uitgeverij De drie ceders, 2005.
- Broekema, P. : "Het Boschhuis, Kroniek van een familie" , Uitgeverij De Arbeidspers, Utrecht, Amsterdam, Antwerpen.
- Brugman, Drs. J.C.: "Bezet en verzet: De Bilt en Bilthoven in oorlogstijd.", in eigen beheer J.C. Brugman, Bilthoven, Drukkerij Elinkwijk Utrecht, 1993 2^e druk.
- Heuvel, van den Constant: "Het Kruis op de Berg. De fusillade van 20 november 1944 tussen Rhenen en Veenendaal", uitgerij Stichting Matthijs Utrecht, 2015.
- Auerbach-Polak, L., Bausch-Polak, B., Zee, van der N. : "Bewogen stilte, oorlogsherinneringen van twee zussen.", uitgeverij Ten Have, 2004
- Iperen, R. van : 't Hooge Nest", Lebowski Publishers, Amsterdam 2019
- Interview Betty Bausch-Polak in "Aanspraak", uitgave SVB juni 2016, p. 8 t/m 11

=====

Vragen:

- Wie zaten in de commissie in 1945 om de betrouwbaarheid van Betty vast te stellen?
- Wie besliste in 1995 dat er geen uitbreiding moest plaats vinden?